

TÜRK BOYLARI ARASINDA

N. F. KATANOV

Türk boylarının etnografik ve linguistik araştırmaları için Rus İmparatorluk Coğrafya Kurumu ve Bilimler Akademisi tarafından görevlendirildim. 1888 yılının Aralık ayında Yenisey vilâyetinin Minusin şehri üzerinden Yenisey'in yukarı bölgelerine gittim, orada Soyantslar, Sayantslar ve Soyotlar olarak adlanan Uranhayların hayat tarzlarını ve dillerini 1889 yılı sonbaharına kadar inceledim. Oradan Yenisey'in sol kolu Kantegir ırmağı ve Krasnayorsk şehri üzerinden Agul, Birüs ve UD nehirlerinin yukarı bölgelerine yöneldim. Orada 1890 yılı nisan ayına kadar Uranhayların akrabaları olan Karagasların hayat tarzlarını ve dillerini inceledim. Yukarıda sözü edilen ırmaklardan sonra büyük Rus yolundan İrkut vilâyetinin Nijnevdim şehri üzerinden Semireçen bölgesine gittim, oradan 1890 yazında Çuguçak şehri üzerinden Urumçi'ye geçtim (Gan - Su - Sin - Szan şehri vali konağına), 1891 kışını ve ilkbaharını Tarbagatay civarında geçirdim, yazın ise Pekin dış ilişkiler odasından korunma (izin) belgesi almak suretiyle tekrar Gan - Su - Sin'e geçtim ve bu sefer Hami şehrinin daha doğusunda bulunan Mao-er-gou (yüksek manastır) köyüne kadar gittim. 1892 yılının mart ayında Hami şehrinde Turfan, Urumçi, Kulcu şehirleri üzerinden Yenisey vilâyetinin Minusin yöresine geçtim, böylece 4 yıllık bir seyahati tamamladıktan sonra 1892 yılının aralık ayında St-Petersburg'a döndüm.

Semireçen bölgesinde Rusya'daki Kazak - Kırgızların ve Sartların yaşam tarzlarını ve dillerini, Tarbagatay yöresinde ise Kirey, Argın ve Nayman dereleleri Çin'deki Kazak - Kırgızların yaşam tarzlarını ve dillerini inceledim. Gan - Su - sin yöresinde ise Çağatay dilinde konuşan ve Hami, Logoçen, Turfan, Aksu, Urumçi ve Guçen şehirlerinde yaşayan Çin'deki Tatarların yaşam tarzlarını ve dillerini inceledim, nihayetinde de Minusin civarında Beltir, Sagayt ve Kaçınts-ların, yani Abakan ve Minusin Tatarları adı altında bilinen bu üç kabilenin şaman ayinleri ve halk efsanelerini derledim.¹

¹ Ben Yazıya sahip olan en eski Türk boyu, Uygurları sayıyorum. Uygurların kalıntıları Kuzey Moğolistan Uranhayları arasında muhafaza edilmiştir. Buryatlar Uranhayları "Hoyr", Darhatlar ise "Uygur" diye adlandırdılar. (*Kuzey - Batı Moğolistan Rôportajları*, G.N. Potanin, St. Petersburg 1883 sf. 119) Uranhay, binaenaleyh, Uygur diyalektiyle Karagas ve Yakut diyalektleri, Minusin Tatarlarının diyalektleriyle de tüm Barabin Tatarlarının diyalektleri benzerdirler. Bütün kabilelerde alıntı kelimeler vardır; 1. Bütün Abakan diyalektlerinde, Uranhay, Karagas ve Yakut diyalektlerinde Moğolca kelimeler, 2. Yakut, Uranhay ve Çin'deki Tatarların diyalektlerinde Mançuca kelimeler, 3. Tüm Çin Tatarlarının diyalektlerinde, başlıca Hamililerin dillerinde Çince kelimeler, 4. Müslüman olan tüm Tatarlarda kısmen de Altay ve Kuzneste Tatarlarında Arapça ve Farsça kelimeler, 5. Rusya'daki Kırgızlarda, Tatarlarda, Kargaslarda ve Yakutlarda çok sayıda Rusça kelimeler mevcuttur.

Dört yıllık bir çalışma sonunda derlediğim etnografik ve linguistik materyallerin teferruatlı bir incelemesine girmeden, ben, Kuzey ve Orta Asya kabilelerinin dinî inanışlarını, kabilelerin yaşayışlarını, toplumsal törelerini ve komşu kavimlerle olan ilişkilerini tasvir eden halk yaratıcılığının bazı eserleri üzerinde duracağım.

Dört yıllık bir çalışma sonunda derlediğim etnografik ve linguistik materyallerin teferruatlı bir incelemesine girmeden, ben, Kuzey ve Orta Asya kabilelerinin dinî inanışlarını, kabilelerin yaşayışlarını, toplumsal törelerini ve komşu kavimlerle olan ilişkilerini tasvir eden halk yaratıcılığının bazı eserleri üzerinde duracağım.

1. Uranhaylar

Uranhaylar Bey-Hem, Ulug-Hem ve Bem-Kemçik Irmaklarının vadilerine göçerler ve hayvancılıkla, tarımla uğraşırlar. Yönetim olarak ise Tes Irmağının sağ kolu Erşin'de yaşayan Moğol prensine (Amban) bağlı 5 tane Hoşun ve bu Hoşunların başlarındaki Uheridler tarafından idare edilirler. Uranhayların bütün nüfusları 45.000 kişi civarındadır.

2. Karagaslar

Karagaslar İrkut şehrinde Sayan sıradağlarının kuzey yamaçlarında Uda, Aki, Agul ve Biriis nehirlerinin üst kısımlarında göçebe olarak yaşarlar. Avcılıkla, geyik (Ren) yetiştiriciliğiyle uğraşırlar. Nijneudin bölge komiserinin nezaretinde 5 Darga ve 1 Şulenga tarafından yönetilirler. Bu kabile kendilerini Uranhaylardan ayrılmış bir toplum sayar ve onlarla aynı dilde konuşurlar. Bütün Karagasların sayıları 1 Ocak 1889 tarihi itibarıyla 416 kişidir ve bunların da Yenisey vilâyeti Kamasinleri ve Kızılları gibi nesilleri kesilmektedir. Karagasların 6 Aralık 1889 tarihinde vergi ödeyenlerinin sayıları ancak 103 kişi kalmıştır.

Karagaslar resmî olarak Hristiyan olmalarına rağmen gerçekte Şamanisttirler. Onların nikâhları, vaftizleri ve cenaze ayinleri yılda bir defa olarak 6-10 Aralık tarihinde Nijneudinli rahip tarafından, Nejneudin yakınlarında Rubahin nehrinde yapılır. Karagasların törenlerinden cenaze merasimleri oldukça ilginçtir. Karagaslar ölüye elbisesini, şapkasını, tek parmaklı bir eldiven, ayakkabısı-

mı ve kürkünü giydirirler, tabuta çizmelcerinin yanına bıçak, balta, tütüün, çay, çay fincanı ve bir şişe votka koyarlar. Çünkü Kasgaslar da aynı diğer Kuzey Sibirya yabancıları gibi ölümden sonraki hayatın gerçek hayatın devamı olarak süreceğine inanırlar. Cesedi başı doğuya ayakları batıya gelecek şekilde yerleştirirler. Ölen kişinin ruhu Erlik - Hana yükselir. Halka verilen cenaze yemeği için kesilen hayvanın kemiklerini kırmazlar ve onları güçlü bir ateşte yakarlar.² Bir şamanın gömülmesi de aynı şekilde olur: Şamanı başı batıya ayakları doğuya gelecek şekilde koyarlar. Şamanın kuş (kartal, guguk kuşu ve puhu kuşunun) kanatlarıyla süslü kostümünü, kalpağını, tef ve tokmağını yani şamanın eşyalarını tabuta şamanla beraber koyarlar. Bir ağacı yontarlar ve bu ağacı şamanın baş ucuna dikerler, daha sonra söz konusu bu ağaca, şamanın eşyalarını tefini, kürkünü, tokmağı ve şamanın şapkasını asarlar. Kargaslarda kötü ruhlara at veya geyik sunma - kurban etme - geleneği de mevcuttur. Bu kötü ruhlara, ateşin, suyun ve dağın ruhudur.³ Bu kurban etme geleneğini bir şaman yerine getirir. Herhangi bir kişi hasta düştüğü zaman atlar kurban edilirler. Kurban edilecek atı veya geyiği ayırırlar ve onların yelesine ve kuyruğuna beyaz, sarı ve siyah bezler bağlarlar. Şaman, bu kurban edilecek hayvana doğru kutsal bir ot yanan buhurdanla tütsü yapar. Bu kurban edilecek ata sadece sahibi binebilir, eğer yabancı bir kişi binerse o atlar veya geyikler telef olurlar. Sadece erişkin kişiler şaman olabilir. 18 yaşından küçükler ve fazla asabî olanlar eğer bu hâlleri fark edilirse şaman olamazlar. Karagaslarda şöyle bir âdet daha mevcuttur. Eğer balık avlamaları gerekiyorsa o hâlde ırmağın kenarındaki bir ağaca bir bez sararlar ve yanına kutsal sayılan bir ot yakarlar, çünkü böyle yapınca su ruhunun onlara daha çok balık vereceğine inanırlar. Ayrıca Karagaslar çadırda oturarak ateşe yağ ve 4 parça et atarlar, bununla da ateşin ruhundan merhamet dilerler. Eğer ateş ıslık çalarsa (çıtırdarsa) o zaman ateşin ruhunun seslendiğine inanırlar; eğer ateş sa-

2 Kemikleri yakma âdeti aynen diğer âdetler gibi, örneğin ölen kişiyi bazı ev eşyalarıyla birlikte gömmeye vb. eski devirlerden beri Tatarlarda mevcuttur. Pier Bergeron.

3 Ruhlara at kurban etme geleneği bütün şamanlarda eski devirlerden beri mevcuttur. Örneğin 1246 yılında IV. Papa Innokenti tarafından Tatarlara bir seyahate gönderilen Plane Karpini bu geleneğe bahsetmektedir. "Voyages faits principalement en Asie dans les XII - XV siècles, par Pierre Bergeron". T.I.A. Ia Haye 1735.

bah ıslık çalarsa bu uzaklardan bir misafir gelecek demektir, eğer ateş akşam vakti ıslık çalarsa o zaman da ifritin geleceğine inanırlar. "İfrit" in gelmemesi ve kötülük etmemesi için ateşe daha çok kutsal ot atmak gerekir. Şamanlar ayrıca falcılık da uğraşırlar; örneğin kayıpların bulunmasını sağlar. Şaman herhangi bir vahşî hayvanın kürek kemiğini güçlü bir ateşte yakar, eğer yanan kemik kararır ve çatlarsa şaman bu çatlaklara ve yarıklara bakarak kayıpların yerlerini öğrenebilir.⁴ Ayrıca bu çatlak ve yarıklara bakarak mutluluğun nereden geleceğini de öğrenmek mümkündür. Uranhaylara benzer bir şekilde Karagaslar ayinlerinde "Dede" diye adlandırdıkları ve su ruhundan daha güçlü saydıkları ayıyı çağırırlar. Çok eski devirlerde yığınla göllere sahip olan iki kardeş varmış. Bir gün bu kardeşler tartışmışlar ve birbirlerine darılmışlar. Büyük kardeş ayıya dönüşmüş, küçük kardeş ise insan olarak kalmış. İşte bu küçük kardeşten Karagaslar türeyip gelmişler. Karagasların tabiat olaylarını açıklamaları da ilginçtir. Örneğin ay tutulması: Cadı ayı insanlardan uzaklaştırmak ve götürmek isteyerek onu saklar. Cadıyı ürkütmek ve aydan uzaklaştırmak amacıyla havaya ateş ederler, garip sesler çıkarırlar ve çeşitli gürültüler ederler. Bütün bunların aynısını Çinliler ve Moğollar da yaparlar. Eğer gökyüzünde oturan Tanrı konuşursa bundan gök gürültüsü meydana gelir, eğer Tanrı yeryüzüne iner de kötü ruhları kovalamaya başlarsa, onun ateşli oklarından da şimşekler oluşur. Eğer "ifrit" bir yıldızı kendine doğru çekerse o zaman yıldız kayması meydana gelir. Eğer güneş tutulursa birçok insan ölecek ve misafirler yani "çiçek hastalığı" gelecek demektir. Kızamık, çiçek ve sıtma hastalıkları ifritten gelen felâketlerdir, bunun için Karagaslar ifritten çok korkarlar ve bu hastalıkları misafirler olarak adlandıırırlar. Karagaslar insan türünün uzak ataları hakkında şöyle derler: Dünya yaratıldığında 5 kafası, 10 gözü ve bir ağzı olan bir adam varmış, bu adamın da 1, 1/2 arşın uzunluğunda saçları olan bir karısı varmış ve bu kadının bütün aklı saçlarında saklı imiş, bir gün kocası karısının saçlarını kesmiş ve o günden itibaren kadın, "saçı uzun aklı kısa" olarak kabul edilir.

4 Kürek kemiğiyle fal bakma Tatarlarda eski devirlerden beri mevcuttur. 1253 yılında Fransa kralı IX st. Ludvik tarafından Tatarlara ve Moğollara seyahate yollanan Ruisburk bu fal bakma olayından söz eder. Pierre Bergeron'un yukarıda sözü geçen aynı eseri.

Karagas masallarından fevkalâde iyi olanları vardır, örneğin, kızları belâdan kurtaran bahadırlar hakkındaki masal, kendi kendine ev yapan balta hakkındaki masal, 300 askeri katleden demir sopa hakkındaki masal, içkiden çok çeşitli yiyecekler çıkan torba hakkındaki masal, en küçük kardeşin aptal sayıldığı ve prensesle evlenip diğerlerinden daha mutlu olan 3 kardeş hakkındaki masal, farklı yönlerde ok atarak kendilerine eş bulan 3 kardeş hakkındaki masal. Bu son masallar Rus masalı "Akıllı Vasilis" ile hemen hemen aynıdır. Karagas masallarında görülüyor ki Tavşan Çar 66 yaşına kadar, Ayı Çar ise 88 yaşına kadar yaşamaktadır. Karagaslar Çam ve Ladin ağacının bütün yıl boyunca iğne yapraklarla kaplı olmasını, bu yapraklardan ölüleri canlandıran bir hayat suyunun damlamasına bağlarlar.

Bu arada Karagasların rüya tabirleri de ilginçtir, örneğin, rüyada ayı görmek demek Rus görmek demektir, büyük bir ayı görmek ise ekmek veren ak sakallı, yaşlı zengin bir Rus oturacak demektir, rüyada bir Rus'tan çay, ekmek ve şeker almaksa çok sayıda kürk hayvanı avlamak, Uranhaylı görmek ise ifritle karşılaşmak demektir.

3. Kazak Kırgızları

Rusya'daki bütün Kazak Kırgızları, Rus nahiye ve kaza yöneticileri tarafından yönetilirler, hayvancılıkla uğraşırlar. Çin'deki Kazak Kırgızları ise aynı Moğollar ve Uranhaylardaki gibi Durbulcin şehrinde yaşayan Tarbagatay Hebey - Amban'ının idaresi altındaki Uheridler tarafından idare edilirler.

Şamanlara has olan kötü ruhlar hakkındaki hikâyeler büyük yol boyunca yaşamış olan bazı Kırgızlarda hâlâ var olmasına rağmen Rusya'daki Kazak Kırgızları aynı Çin'deki Kazak Kırgızları gibi istisnasız Müslümandırlar.⁵ Bunlar Müslümandırlar. Sünnî mezhebinden olup İmam Hanefi'nin öğretilerini kabul ederler. Örneğin, geleneklerinden biri şöyledir: Kasırganın kötü ruhu vardır, avlular da dolaşır ve insana olan kötülüklerin sebebi olur, kasırğa çadırdan uzaklaştığı zaman Kırgızlar gülüşürler ve onun ardından tükürerek "Git kel kafalının çadı-

5 Hanefî liğın kurucusu meşhur Arap hukukçusu Abu-Hanîfa Numan - İbn. - Sabî'tir. (M.S. 699-767) Araplar, Farslılar, Kırgızlar, Rus ve Çin'deki Tatarlar tarafından "İmam-Azam" diye nitelendirilir. 1 Ağustos 1891 yılında Çuguçak'ta yazdığım bir masaldaki Loguç Tatarı'nın sözlerinde "Mualla - Nayman" olarak adlandırılmıştır.

rına, kendi arkadaşının çadırına git" derler. Humma hastalığında yaşlı kötü ruh vardır ve insan vücuduna yerleşir. O beyaz gözlü at veya her zaman korktuğu Rus insanını gördüğü zaman insan vücudundan çıkar gider. Bu kötü ruh rutubetli mekânlarda yaşar ve karlar eriyip kuşlar uçup gittiği zaman insanların vücutlarına girerler. Kötü ruh sık sık ev keçisi sıfatına bürünerek steplerde dolaşır ve bundan ötürü Arapça dua bilmeyen Kırgızlar steplerde tek başına dolaşan keçiden çok korkarlar. Bu kötü ruhlar aynı şekilde çocuk veya yetişkin insan suretinde de gözükebilirler.⁶ Bazı insanlar "ifrit" in tecrübesiz insanları kendi ağına çekebilmek arzusuyla ateş yakıp yanında oturduğunu görmüşler, bunun için steplerde yanan ateşlerden korkmak gerekir.⁷ Her avluda sığırın ve suyun koruyucuları vardır. Avlunun koruyucusu atın yelesini karıştırır ve yelesinde gezer. Kırgızların zelzeleye getirdikleri açıklama ilginçtir: Dünya mavi bir öküzin tek boynuzunda durur ve bu öküz dünyayı bir boynuzundan ötekine geçirdiği zaman zelzele meydana gelir.

Kırgızların halk yaratıcılığı eserlerindeki kadın, kötü adam ve boş konuşmalar hakkındaki atasözleri enteresandır. Köpeğe karından daha çok güven, çünkü karın seni aldatır. Kadının saçı uzun aklı kısadır. Eğer tencerenin yanına oturursan üzerine kurum, kötü adamla tanışırsan kötülük bulaşır. Eğer köpeğe dönürücü olursan, gübre içinde ziyafet çekersin. Köpeğin olmadığı avluda domuz havlar, hâkimin olmadığı zaman ise köle yargıçlık yapar. Boş lâkırdı eşeğe yük olmaz, istediğin kadar konuş.

4. Sartlar

Sartlar, Rusların sömürgesindeki Orta Asya şehirlerinde yerleşik olarak yaşarlar; ticaretle, meyvecilikle, ipekçilikle ve diğer zanaatlarla uğraşırlar.

Semireçen bölgesinde ve Tarbagatay civarında geçici olarak yaşayan Rusya'daki Sartların halk yaratıcılığında; özellikle Namangan, Andican, Mergelan Kokand, Taşkent ve Semerkand şehirlerinde yaşayan Sartların eserlerinden en-

6 Başka şekle bürünme inancı İslâmiyeti kabul etmiş olan Tatarlarda: Kazan, Çin Tatarları gibi kabilelerde mevcuttur. Rus Imp. Coğr. Krm. Tezkeresi. St. Petersburg 1880. s. 255.

7 Kazak Kırgızlarının inancına göre kötü ruhlar insana genelde kız, kadın, ak sakallı ihtiyar, yılan, tilki, köpek ve tek gözlü insan şeklinde gözüktürler. "Kırgızların Demonolojik Hikâyeleri" derleme ve tercüme M. Miropiyev. st. Petersburg 1888. Rus Impr. Coğr. Krm. Etnoğrafya Bölümü Tezkeresi C. X.

teresan örnekler derledim. Bu eserlerden, Sartların dil materyallerinden, özellikle Rus birliklerinin Orta Asya'ya hareketleri ve Sartların şehirlerini fetihleri hakkındaki şiirler ilginçtir. Bu şiirlerde Sart yöneticileri ve onların kalabalık birlikleri hicvedilirken savaş kahramanları Kaufman, Çernayev ve Golavaçev'in cesaretleri anlatılır. Sartların masalları, atasözleri, rüya tabirleri, şarkıları ise Çin'deki Tatarların halk edebiyatı eserleriyle benzerdir.

5. Çin'deki (Doğu Türkistan) Tatarları

Ben Çin'deki Tatarlar derken, Çince Gan-Su-Sin-Szan denilen ve Tiyan - Şan dağlarının bir bölüm kuzeyini ve tüm güney eteklerini kapsayan, büyük setin batı uç noktasına kadar Doğu Türkistan ve Gobi Çölü'nün bir kısmında yaşayan Türk boylarını kastediyorum. Bu bölgede yaşayan bütün Tatarların yaşam tarzlarını ve dillerini inceledim, ama sadece Aksu, Loguçen, Turfan ve Hami şehirleri ahhalilerinin yaşam tarzları ve edebiyatları üzerinde duruyorum. Çin'deki bütün Tatarların sayısı 425.000 kişi civarındadır ve ipekçilikle, dokumacılıkla, meyvecilikle uğraşırlar. Bütün Gan-Su-Sin Tatarları İslâm dinine mensupturlar, Hami vahası sakinlerinin günlük hayatları ve tabiat oluşlarına getirdikleri izahlar Çinlilerin tesirleri altında geçmiş olmasına rağmen Sünnî mezhebinden olup İmam Hanefî'nin örgütlerini benimserler.

Ben, Aksu şehri Tatarlarının diyalektlerinde Doğu Türkistan tarihinde önemli yerleri olan Yakup Bey, Mahmut - Han ve İshak Hoca hakkında birçok şiir derledim; ecnebiler için yazılmış Çin kanunlarının yerli tercümelerini ve Rus Sartlarının ve Kazak - Kırgızlarının masallarıyla içerik bakımından benzeşen masallar da derledim. Aksu Tatarlarının Kazın Kurbağa ile dostluğu hakkında, karasineklerin ve kurbağanın sivrisinekle dostluğu hakkında, saf yürekli kurdu, her zaman aldatan tilkinin hilcêârlığı hakkında masalları vardır. Aksu masallarında köpek, kedi, karınca, sıçan, fare ve yılanlar insanın dostları, yaşlı büyütçüler ve kötü ruhlar ise insanların düşmanlarıdır. Büyütçüler sık sık insanların etleri ve kanıyla beslenen yedi başlı cadı Yalmanuz'a yardım ederler. Bu cadıya "Calmauz Kempir" adıyla Kırgız masallarında da rastlanır. Aksu, Hotan ve Kaşgar şehirlerinin bütün Türkistan'da meşhur şarkıcıları ve müzisyenleri vardır. Ayrıca bu şehirlerde şiirler okuyarak dilenen dilenciler de vardır. Örneğin "Al-

lah güzelliğini ay gibi aydınlatsın, Allah dilencileri unutmayanlara merhamet eder, Allah senin dualarını kabul etsin ve mutluluğunun kandili sönmeyin" diye dilenirler. Aksu Tatarları da dünyanın bir öküzün tek boynuzu üzerinde durduğuna inanırlar.

Turfan Tatarlarında ise Dungan savaşının epizotları ve kahramanları hakkında birçok hikâyeler derledim, bundan başka dinî - İslâmî - bayramlarda evlerde peygamberler ve de İsus - Hristos (Hz. İsa) hakkında da okunan şiirler derledim. Bazı hayvanların varoluş hikâyelerini de derledim; meselâ yaban domuzunun, örümceğin, karganın, papağanın, martının, eşek arısının, kaplumbağanın, tavşanın, akrebin, baykuşun ve bukalemunun varoluşları ile ilgili masallar gibi. Bütün bu hayvanlar eski devirlerde insan imişler ve hepsi de farklı suçlardan dolayı bu tür hayvanlara dönüşmüşler. Örneğin: yaban domuzu müşterilerini aldatan bir kasapmış. Turfanlılarda tedavi yöntemleri de oldukça ilginçtir. Örneğin; çocuğu olmayan ve çocuk sahibi olmayı arzulayan bir kadının misk, karanfil, kurdun, karganın ve kırmızı bir koyunun ödünden hazırlanmış bir karışımı içmesi gerekir. Turfanlıların atasözleri de aynı Kırgızlardaki gibi şiirlerle söylenir: "Bahar gelmeden bülbül ötmez, dert gelmeden Allah adını anmaz".

Bütün Gan-Su-Sin Tatarlarının masalları birbirine benzer. Ben Turfan'da "Hızır Peygamberin belâdan kurtarması" veya "en küçük kardeşin aptal sayıldığı üç kardeş" hakkında masallar derledim. Bazı Turfan masalları Rus masallarıyla yakın benzerlikler gösterirler. Örneğin: farklı yönlerde ok atarak kendilerine eş bulan üç prens hakkındaki masal, Rus masalı "Akıllı Vasilisa"ya çok benzer. Ben Turfan'da başka bir alışkanlığı da öğrendim. Bu, Çin memurlarının kendi eski potinlerini görevleri bittikten sonra şehre anı olarak bırakmalarıdır. Eğer şehri bırakan yönetici adaletli ve değer verilen birkişi ise, şehir halkı bu memuru birkaç yer uzaklığa kadar uğurluyor ve uğurlama sonunda şehre anı olarak bir eşyasını bırakmak isterler, o yönetici de potinlerini çıkartır ve şehre anı olarak bırakır, kendisi yenilerini alır. Hatıra olarak alınan bu potinleri Turfan dialektinde "adalet potinleri" olarak adlandırır ve tahta bir kafes içerisinde şehir kapısında özel bir yere koyarlar.

Turfan komiserliğine bütün Lob - Hor, dahildir. Onun için biraz da Lob - Hor ahalisi üzerinde durmak istiyorum. Lob - Hor, balığı ile zengin birkaç gölden müteşekkildir. Lob - Hor hendeği sakinleri kendilerini Aksu ve Turfan şehirlerinden gelme sayarlar, dilleri de bu iki şehir halkının dillerine benzemektedir. Onlar kendi aralarına insanı ancak tamamen temizlendikten sonra kabul ederler; onlar kutsal saydıkları bir ot ile Akpelinden bir ateş yakarlar ve bu ateşin içinden yürüyerek 41 kez geçen insan temizlenmiş sayılır. Lob - Hor halkı bulaşıcı hastalıklardan çok korkar. Örneğin çiçek veya cüzzam hastalığına yakalanan bir kişiyi alacık içinde (kamyıştan yapılmış bir tür çadır) bu alacıkla beraber yakarlar. Lob - Hor halkı yemin ederek turnaklarını yalarlar ya da farklı yerlerde yanmış yedi tane ateşin içinden yürüyerek geçerler.

Loguçen Tatarları şimdi babadan oğula geçen bir prenslikte idare edilirler. Ben Loguçen diyalektiğinde birçok masal, atasözü, bilmece, rüya tabiri, hikâyeler ve şarkılar derledim. Bazı masalları ilginçtir: Konuşan bülbül ve Ketum prens hakkındaki masal, iyi ve kötü adam hakkındaki masal (burus masalı "doğru ve yalan"a çok benzer), köpek ve tavuğun dostluğu hakkındaki, keloğlan ve üvey anası hakkındaki, yoksul birini aldatan tilki hakkındaki, gariban bir adamın kötü ruhlarla dostluğu hakkındaki, çalışkan karınca ile altın yumurtlayan tavuk hakkındaki masal, dokuz aptalın yenemeyen bahadır hakkındaki, gececi ve gündüzcü iki hırsız hakkındaki masal vb. İçerik bakımından bazı masallar da Rus masallarıyla benzerdirler. Loguçenlerin eski devirlerde insan olup sonradan hayvanlara dönüştükleri hakkında ilginç efsaneleri vardır ve bundan dolayı da bu hayvanları yemezler. Örneğin: Serçe, fare, kurt, tilki, domuz, yaban güvercini, fil, maymun, kedi, ayı, martı, kırlangıç ise bütün bu hayvanlar efsaneye göre insan imişler. Bu 12 hayvan çeşitli suçlardan dolayı Allah tarafından böyle hayvanlara dönüştürülmüşler. Hz. İsa'nın mucizelerine inanmayan bir insan martıya dönüşmüş, fil her zaman yanlış tartan bir fırıncı imiş, kedi kötü ağaçlardan yapılmış iğleri satan bir kişiymiş, ayı kötü boya satan bir boyacı, tilki kurnazlığı ile diğer bütün insanları aldatan bir kimse, kurt gebermiş koyunları satan bir kasapken bu gibi suçlardan ötürü hayvanlara dönüşmüşler. Karga, yarasa ve guguk kuşu Loguçenlerde kehanet sahibi kuşlar olarak bilinirler. Örneğin; karganın peşpeşe iki defa bağırması (ötmesi) insana mutluluk haberi verir, guguk kuşu ba-

harda ötmeye başlamadan önce ağzından ancak mutlu insanların bulabilecekleri bir kömür saçarmış. Her kim ki bu kömürlerle kendi gözlerini ovalar ise o kişi ifriti görmüş ve ifritten insanı görünmez yapan şapkayı almış, yarasanın başında ise iki tane ben varmış, mavi ve beyaz, sakalı ve saçı çıkmayan bu beyaz noktayı kafalarına ve çenelerine sürerlerse saçları ve sakalları çıkarmış. Loguçenlerin tabiat olaylarını açıklamaları da ilginçtir; örneğin kasırganın sürekli dağlarda ve ormanlarda dolaşan kötü ruhu vardır, melekler kara bulutları nehirlerden gökyüzüne kovarlar ve onların arkalarından bağırlar, işte bu bağrılar gök gürültüsünü oluşturmuş. Loguçenlerin hastalıkları tedavi yöntemleri de ilginçtir; örneğin baş ağrısı için susam bağı ve peygamber çiçeğini döverek ezdikten sonra bunu hasta kişiye koklatırlar, mide bozukluğu içinse koyunun kuyruk yağı ile ceviz içini ve yumurta sarısını kızartırlar ve midesi hasta olan kişi bu karışımı yer. Aynı, diğer Gan-Su-Sin Tatarlarında olduğu gibi Loguçenlerde de eski devirlerden beri süregelen ilginç bir çiçek aşısı yapma geleneği mevcuttur. Çiçek hastalığından iyileşmiş bir hastadan dökülen yara kabuklarını toplayıp kuruturlar ve onu bir havan, dibek içine koyup aşının mayalanmasını beklerler, ama bazen bu aşından dolayı ölüm vak'alarıyla sonuçlanan ağır neticeler de ortaya çıkar. Loguçenliler çiçek hastalığından çok korkarlar ve onu "ana" diye adlandırırlar. Loçende bazı köylerinde evlerin duvarlarına asılmış Çince ve Tatarca yazılmış doktor ilânları gördüm ve onlardan ilginç olanlarını kendime hatıra olarak not ettim; bir Çinli "Her türlü kadın, erkek ve çocuk hastalıkları iyileştirilir", başka biri "cin çarpmaları (sara hastalığı) iyileştirilir", diğer bir örnek te "Ümitsiz aşktan dolayı cinnet geçirenler iyileştirilir", "Poliste tutuklulukta ağır darbelerden olan yaralar iyileştirilir" gibi ilânlar vardı.

Koyunun yanmış kürek kemiğinden fal bakma, Uranhaylardan ve Karagaslarda olduğu gibi Loguçenlerde de mevcuttur. Ayrıca nohut tanelerine ve küçük taş parçalarına bakarak ve *Kur'an*'a göre fal bakma da mevcuttur. Loguçenlerin Çinlilerin sorgulama ve istintaklar sırasında nasıl işkence ettikleri, onların içlerinden seçerek askere aldıklarına ve zorla bakır ocaklarında çalıştırmak için götürdüklerine dair ilginç ve önemli hikâyeleri vardır. Her halükârda Çinliler, Tatarları ve Dunganları haraca kesiyorlardı.

Loguçen Tatarlarında halk edebiyatı, eserlerinden ilginç örnekler derledim. (Bilmeceler, rüya tabirleri ve atasözleri gibi.) Örneğin rüyada bülbül görmek bir dilbere vurulmak demektir. Rüyada, Çinliler tarafından tartaklanmak ise büyük bir tatsızlıkla karşılaşmak demektir. Bu rüya tabirlerinin büyük çoğunluğu Arapçadan yapılan tercümelerdir. Bilmecelerden ise; "Bir göl kenarında kara kamışlar büyür (kırpıklar)", "Attan yüksek, köpekten alçak (eğer)." Loguçenlerin kadın ve dost hakkında ilginç atasözleri vardır: Kadın yeni uzun, akli kısadır (Çin'deki Tatarlarda kadınların yenleri çok uzundur ta yere kadar), köpek sadıktır, kadın haindir, hayırsız dosttan yanan ocak daha iyidir. Dostlardan eskisi giysilerden yenisi iyidir.

Şimdi Gobi Çölünün Hami vahasında yaşayan ve az incelenmiş Tatarlara geçiyorum. Aynı Loguçenliler gibi babadan oğula geçen bir prenslikte idare edilirler, ufak bir farkla; bunlar Loguçenlerden bir rütbe daha yüksektirler ve daha fazla tabîdirler. Aynı Turfan ve Loguçen Tatarlarında olduğu gibi, Hami Tatarlarının da yaşam tarzlarına ait benzer bilgiler ve halk edebiyatının örneklerini ve çok detaylı malûmatlar derledim. Hami Tatarlarında günlük yaşamda kendilerine rehber edindikleri önemli yazma kitaplar var. Örneğin; ev idaresi kitabı, tabirnameler, çiçek aşısı yapmanın kuralları, ipekçilikte kurtlara ve zararlı böceklerle karşı mücadele yöntemleri ve vergi mükellefiyetleri kitabı gibi. Örneğin, ev idaresi kitabında yolculuğa çıkılacak en iyi vakit, tırnak kesmek, traş olmak için uygun vakitler veya yeni elbise giymek, çamaşır yıkamak, banyo yapmak ya da misafirlğe gitmenin uygun olduğu vakitleri yazar. Meselâ tırnak kesmek için en uygun günler, cumartesi, pazar, salı ve çarşamba günleridir. Ayrıca mutsuzluğun ve muvaffakiyetin nasıl oluştuklarını ve birinin diğerine nasıl dönüştürülebileceği imkânlarından bahseder. Örneğin, kasırganın kötü ruhu vardır ve ondan hastalık kapabileceğimiz için ondan kaçınmamız gerek diye düşünürler, çavuş kuşunda suda batmayan bir tane tüy vardır, kim ki onu bulur ve elde ederse o kişi zengin olur veya büyük bir memur olur. Pazartesi günü eğer insanın kulağı çınlarsa o kişi yola çıkacak ve selâmetle dönecek, eğer cuma günü çınlarsa o zaman da iyi bir misafir gelecek demektir. Hami Tatarlarının telâkkilerine göre insanlar farklı karakterdedirler, çünkü ilk insan Peygamber Hz. Adem toprak, su, ateş ve rüzgârın karışımından yaratılmıştır. Kimin yaratılışında daha çok toprak ve su

mevcut ise o kişi daha mutlu, kimde daha çok ateş ve rüzgâr varsa o kişi daha az mutlu olur. İnsanın düşmanları sayılan ruhlar vardır; Müslümanlık ruhları, Hristiyanlık ruhları, Musevilik ve Putperestlik ruhları. Bu ruhlar çeşitli ağrılara sebep olurlar. Örneğin; Müslümanlık ruhları göz, kulak, kalp, el, ayak ağrılarına sebep olurlar. Hristiyanlık ruhları ise insanı çıldırtırlar. Putperestlik ruhları insanı kumar etkisi altına alırlar, bunlar ateş ve su denizlerinde yaşarlar, Musevilik ruhları da kervanları (insanları) doğru yoldan saptırırlar ve bütün bu ruhların sayıları 9000 tanedir. Bu ruhları kovma sözleri Uranhayların ve Karagasların Şamanist ayinlerine benzemektedir. Bunlardan başka bu kitapta 12 yıllık zaman devrelerinden de bahseder. Çinlilerde 41/2 bin yılda 60'ar yıllık zaman devreleri vardır⁸ ve bu takvim 5 kez küçültülerek (kısaltmayla) diğer halklara, Altay Tatarlarına, Kırgızlara, Uranhaylara, Moğollara, Mançurlara ve diğer bazı kavimlere geçmiştir. Aynı Birüslerdeki gibi, Gan-Su-Sin Tatarlarında da kehanet takvimleri vardır; bu kehanet 12 yıl devresinin her yılının adına göre yapılıyor. Örneğin: Yılan yılı diğer yıllardan kuraklığı ve verimsizliği ile zehirli haşerelerin bolluğuyla ayrılır (1809 - 1821 - 1833 - 1845 - 1857 - 1869 - 1881 - 1893). 12 yıllık bu devir fare yılıyla başlar ve inek, kaplan, tavşan, ejder, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, köpek, domuz yılıyla devam eder.⁹ Tabirnamelerde ise rüya dinî emirleri görüp yerine getirmenin her zaman esenlik ve mutluluk olduğundan bahsedilir. Putperestlikle ilgili rüya görmek ise mutsuzluğa delâlettir. Rüyada peygamber ve sonra da Hz. İsa'yı görmek de işlerde büyük başarılar kazanmak demektir. Rüyada *Kur'an* okumak ise, sıkıntılardan kurtulmak manasına gelir. Rüyada abdest almak borçlarından kurtulmak, rüyada büyücü görmek ise dedikodularla ve rezalikle kirlenmek demektir. Rüyada put görmek halkta galeyan olacağını, rüyada putu yıkmak ise amacına ulaşmayı bildirir, putu selâmlamak ise başka bir dini kabul etmek demektir.

8 Bu devir M.Ö. 2637 yılında yani Huan-di hanedanlığı zamanında başlamıştır (2637-2597) İmparator Syan-Tan bu 60'ar yıllık devrelerden I. devrenin 41. yılında tahta çıkmıştır, yani 2597. "On Chronology and Construction of the Calendar with special regard to the chinese computation of time compared with the European by dr. Fritsche St. Petersburg 1886."

9 12 yıllık devir takviminden Tamerlan'ın torunu ve Şahroh'un oğlu; Semerkand'da yaşamış ve orada bir de rasathane kurmuş olan astronom Uluğ bey de bahsetmektedir (ölüm 1449).

Ne Hami şehrinde, ne Piçan'da, ne de Turfan'da atasözleri ile ilgili yazılmış bir kitap bulamadım. Çoğu atasözleri Rus atasözleri ile aynıdır. Örneğin; "Ucuz yahnisi iyi olmaz" (ucuz çürektir pahalı tatlı), "Saygı görmek istiyorsan çok konuşma, sağlıklı olmak istiyorsan çok yeme". Hami Tatarlarının kendi masallarında Çince'den tercüme edilmiş masallar da vardır. Ben bu masallardan yüzlercesini derledim. Masallarda Hızır Peygamber, hep iyi bahadırlara zarar veren cadı Yalmanuz, Hızır peygamberin yardımıyla dilencilikten çar olan dul oğlan büyük yer almaktadır. Çin Tanrılarının mucizelerinden bahseden masallar da mevcuttur. Hayvanlar hakkındaki masallar da İskandinav masallarıyla benzerdirler. Hami masallarında en küçüğünün aptal sayıldığı üç kardaş masalından sık sık bahsedilir, bu küçük kardeş Hızır peygamberle bir atla prensesin şatosunun kırkinci katına atlayarak girip prensesinin elinden elma alır ve onun nişanlısı olur. Masallarda uçan halıya, görünmezlik kalpağına, sihirli sofraya örtüsüne rastlanmaktadır. Bütün bu unsurlara Rus masallarında da uçan halı, görünmezlik şapkası ve kendiliğinden açılan yemek masası olarak rastlanır. Yine başka bir Rus masalıyla "İyi ve kötü adam", "Tilki ve kurt" hakkındaki masallar benzerlikler gösterirler. Masallardan birçoğu ilginçtir. Örneğin bir ağacın 12 dalı, her dalında 30 tane yaprak ve bu yaprakların da bir yüzleri siyah, diğer yüzleri beyazdır (yıl, ay, gün, gece ve gündüz). Tarihi hikâyelerden Min ve Sin hanedanlığı zamanı hakkındaki, tarafımdan derlenen, hikâyeler oldukça ilginçtir. Son devirlere ait hikâyelerden ise; önce beraber Çinlilere karşı ve daha sonra da birbirlerine karşı savaşan Dungan ve Hami Tatarları hakkında hikâyeler derledim. Bu hikâyelerden anlaşılıyor ki Tatarlar sürekli olarak güçlünün tarafına geçiyor ve müttefiklerini değiştiriyorlar, önce Duganlara daha sonra da Çinlilere yardım etmişlerdir. Ben Hami şehrinde ilk defa gerek Dunganlar gerekse de bütün Gan-Su-Sin Tatarları arasında kendi müritlerine sahip olan Cahriya Sekti'yle tanıştım.¹⁰ Bu tarikat taraftarları ibadetlerini cuma günleri güneşin doğuşuna karşı sabah erkenden yapıyorlar. *Kur'an* ibadetin orta şiddette bir sesle yapılmasını emreder ama Cahri Sekti ise yüksek bir sesle yapılmasını söylerler. İbadetler arasında Hz. Muhammed'i metheden ve cehennem önünde cennetin üstünlüğüne ait şiirler okurlar.

10 Sekta: Müritleri ve taraftarları olan dini bir oluşum.

Hami Tatarlarında hikmetli vecizeler diye adlandırılan kitaplar vardır. Bu kitaplarda eski İncil'den kehanetler, coğrafya, statik ve dinî törenler hakkında malûmatlar mevcuttur. Hami Tatarlarında cennet ve cehennem şöyle anlatılır: Cennet 8 bölümden oluşur; onlardan birincisi kırmızı safirden, ikincisi gümüşten, üçüncüsü yakuttan, dördüncüsü ve beşincisi ışıktan, altıncısı altundan, yedincisi ve sekizincisi zümrüttendir. Cennet yedinci göktedir. Her bölümün iki kapısı vardır, birisi kristalden ötekisi de zümrüttendir. Bu kapılar arasında doğu ile batı arasındaki kadar mesafe vardır ve her kapıda şu kitabe vardır: "Kim derse ki Allah tektir ve ondan başka İlah yoktur ve Hz. Muhammed Allah'ın elçisidir, onu cennete yükseltiriz". Cennetin binalarının tuğlaları altundan, gümüşten ve yakuttandır, çimento ile miski amber ve küçük taşları incidendir. Cennetin ağaçları safrandandır, meyve ağaçlarından ise bazıları büyük bazıları küçüktür, ağaçların gövdeleri altundan, gümüşten, yakuttan ve pırlantadandır; sarı, kırmızı, mavi ve yeşil dalları vardır. Onların meyveleri sanki hiç yenmemiş gibi bitmez tükenmezdir. Irmakları süttten beyaz, baldan tatlıdır. Cennete giren her mümin altundan, gümüşten, yakuttan ve safirden olmak üzere 70 tane saray alır. Her sarayın etrafı tam bir aylık yoldur, içinde 1000 tane oda, her odada 1000 tane taht, her tahtta 2 tane yatak ve 2 tane yastık vardır. Her odada 70 bin tane huri vardır, bunlar her nesilden 70 er tane nazik, beyaz ve güzel kızlardır. Onların tırnağının parlaklığı bütün yeryüzünü doğudan batıya kadar kör edebilir. Cehennem ise 7 bölümden oluşur: Bir bölümde bir ateş vardır ve bu ateşin etrafını ancak 5000 yılda dolaşmak mümkündür, içinde 1000 tane avlu ve her avluda 10.000 tane ev her evde 10.000 çeşit azap vardır. Bu ateşten küçücük bir kıvılcım bile bütün yeryüzünü doğudan batıya kadar yakıp kül edebilir. Bu bölüme Allah'a ibadette tembellik edenler, oruç tutmayanlar, dinî vecibelerini yerine getirmeyenler gideceklerdir. İkinci bölümde etrafı 400 yıllık bir yol olan 1000 tane avlu, her avluda 60.000 tane şato ve her şatoda sayısız hesapsız miktarda yılan, akrep varmış ve dağ büyüklüğünde imiş. Bu bölüme ise, dünyada adil olmayan bütün krallar, hükümdarlar, yöneticiler, hakimler ve ruhanî liderler gideceklerdir. Üçüncü bölüm ise 13.000 tane kan ve pislikle dolu derin kuyulardan oluşmaktadır. Eğer kuyunun birine kocaman bir kaya atarsanız kuyunun dibine ancak 1000 yılda varırmış. Bu pislikten küçük bir damla bütün dünyayı bir anda yok edip öldürüle-

bilir. Bu bölüme bütün cimriler ve acımasızlar düşeceklerdir. Dördüncü bölümde ise etrafı 12.000 yıllık bir yol olan ve içinde 1000 tane şehir, her şehirde 1000 tane ateşten ve buz dağları varmış. Bu bölüme ise hep başkalarının paralarıyla yaşayanlar ve öksüzleri üzenler gideceklerdir. Beşinci bölümün ise etrafı 1000 yıllık yol alan, içinde 60.000 tane rüzgâr varmış. Bu rüzgârlardan çok hafif bir esinti yeryüzündeki bütün dağları sürükleyip uçurabilirmiş. Bu bölüme bütün zina-kârılar, ayyaşlar ve vatanına hainlik edenler düşeceklerdir. Altıncı bölümün etrafı 10.000 yıllık bir yolmuş ve içinde bir zifiri karanlık hüküm sürermiş. Bu karanlığın ortasında bir kuyu yer almış ve bu kuyu büyük yılanlarla doluymuş. Bu yılanın önünde yeryüzündeki en korkunç vahşi yaratık bile korkudan yok olurmuş. Bu bölüm ise bütün iftiracılar, ibadet yapılırken çalan müzisyenler, para karşılığı oyunlar oynayanlar (kumarbazlar) gidecekler. Yedinci bölümün etrafı ise 9000 yıllık bir yoldur. Bu bölümde en korkunç azaplar ve işkenceler vardır. Bu bölüm 7 kat yerin altındadır. Bütün tefeciler, çapulcular, haram yiyecekleri yiyenler, hayatını kanunsuz yollarla kazananlar bu bölüme gideceklerdir.

6. Minusin Tatarları

Minusin Tatarları adı altında Yenisey vilâyetinin Minusin yöresinde Abakan'ın her iki yakasında batıdan Kuznetski dağları güneyden ise Sayan sıradağlarıyla çevrelenen bölgede konar göçer olarak yaşayan Asakan Tatarları olarak da bilinen Türk kabilelerini kastediyorum. Minusin idare şekli olarak iki ayrı topluluktan oluşur. Minusin bölgesi polis komiserliğinin idaresi altında kendi yöneticileri tarafından idare edilirler. Bu kabileler birbirlerinden isimleriyle ayrılırlar; Karga, Sagay, Beltir ve Kaş Kabileleri, (Kaş kabilesi Kaçıntslar olarak da bilinirler). Bu kabileler tarımla, hayvancılıkla ve avcılıkla uğraşırlar. Minusin Tatarlarının nüfusu 1 Ocak 1889 tarihi itibarıyla 50.000 kişi civarındadır. Bütün bu kabilelerin yaşam tarzları, masalları, dinleri (Şamanizm) birbirlerine benzerdirler. Masallarda en büyük rolü; hiç ölmeyen, bakırdan burunlu, kurşundan gözleri, kenevirde belikleri ile Kocakarı Yaga bundan sonra her şeyden kaçınabilen hilekâr, ölümsüz, yedi başlı Çelbigen oynar. Bütün masallarda bahadırlar büyük kız kardeşleri tehlikelerden kurtarırlar. Bazı masallar da şeytanların korktuğu ve bahse girerek bütün şeytanları ve insanları kandıran rahipten bahseder, he-

men her masalda ve konuşmada bütün garibanlara yardım eden ve büyük bir saygı gören Nikalay Ugodnik vardır. Onu, bir atı ya da bir ineği götürmek isteyen hırsızlar bile gerektiğinde çağırırlar. Minusin Tatarları tarafından Rus bayramlarına verilen isimler de vardır; Maslenitsa (sarı yağ) Paskalya (kırmızı yumurta) (Hz. İsa'nın Kolya'da doğum) gibi.

Bu arada Minusin Tatarlarının hastalıklarının tedavi yöntemlerinden öğrendiklerimden ilginç olanları şöyledir. Çiçek, kızamık ve sıtmayı misafirler diye adlandırırılar. Bunları şamanlar tedavi ederler. Yıldırım çarpmasından etkilenmiş düz olmayan bir boru alır, eğer ondan kıvılcım çıkıyorsa hasta insanı ve hayvanı tedavi ederler. Küçük bir kuşu yutarken yılanı gören kişi bir süre sonra ölür. Zor doğum yapan bir kadının üzerine yılan derisi koyarlarsa kadının doğumu daha kolay olur. Birisini kuduz bir köpek ısırırsa bu kişi 40 çadırın ocağını güneşin hareket yönünde (doğu - güney - batı - kuzey) dolaşır ve aynı şekilde 40 tane kavağın etrafını da 3 kez dolaşır ve 40 gün süresince dilenerek sadakalarla beslenmek zorundadır. Bazı halk inanışları ve alâmetler de ilginçtir. Örneğin ateş yanarken çıtırdarsa (ıslık çalarsa) bir misafir gelecek demektir. (Karg kabilesi) Yılanın ayakları ise ancak ölecek kişiler tarafından görülürmüş. Eğer yılan bir kimsenin yolundan geçerse o kişi de ölecek demektir, ama hemen değil. (Karg Kabilesi) Kasırganın dağ ruhu vardır ve zarar vermemesi için 3 defa tükürmek gerekir. (Sagay Kabilesi) Eğer ateş ıslık çalarsa ona yulaf unu ve yağ almak gerekir, çünkü bu ateşte mutlu insanların evlerini koruyan ruh vardır. (Bel-tir Kabilesi) Eğer gelişi güzel atılan bir bıçağın keskin tarafı yukarıya gelirse bir sığır kaybolacak demektir, kötü bir belâ olmaması için bıçağı sağ elle alıp keskin tarafını 3 kere yere vurmak gerekir (Karg Kabilesi). İnek sütünü suya dökmek iyi değildir, çünkü ineğin sütü dökülürse o hayvanın dölü olmaz; şayet biri kazara kovadaki bütün sütü dökerse o kişinin sağ elinin parmağını dökülen süte bandırarak elbisesinin koltuk altına silerek şöyle demesi gerekir. "Bu sütle benim evimin bütün şansını, mutluluğunu gitmesin". Vaktiyle Yenisey'in yukarı bölümünde yaşamış olan Moğollar ve Kırgızların devirlerine ait efsaneler Minusin Tatarlarında korunarak var olmuşlardır.¹¹

¹¹ Kırgızlar (burutlar) 18 yy. başında Yenisey'in yukarı bölümlerini terk etmişler ve Çin'e gitmişlerdir.
a. *Memories relatifs al'Asie*, par M.I. Klaproth, Paris 1828.

Sagay kabilesi Kırgızlardan gelmedir. Kaçıntılar Tabol nehrinden, Karg ve Beltir kabileleri Kuznetski dağlarının eteklerinden gelmişlerdir.

Taş kocakarılar hakkında Minusin Tatarları bunların çeşitli günahlardan dolayı kayalara dönüşmüş olan Moğol yaşlı kadınları olduklarını söylerler. Bu Moğol tipli kayalara Ulug - Hem Bom - Kemçik ve Abakan vadilerinde rastladım. Moğollar, Uranhaylar ve Minusin tatarları onlara saygı gösterirler, sanki kendi atalarıymış gibi onların ağızlarına yağ ve kaymak sürerler. Minusin Tatarlarına göre gökyüzünde büyük bir çadırda Tanrı yaşar, yeryüzünde ateşin, suyun, dağın ve hayvanların ruhları uçar, yer altında ise İblis (Erlık - han) yaşar, şamanları ve onların taraftarlarını kabul ederek ifrit hüküm sürer. Bütün Minusin Tatarları, Hristiyan olmalarına rağmen şamanlara büyük saygı gösterirler, hatta şamanlara rahiplerden daha fazla saygı gösterirler. Tanrı sürekli olarak ifrit'i takip eder, ifrit ise kah ağacın arkasına kah başka yerlere saklanır ve Tanrı ona ateş eder, bunlardan yıldırımlar oluşur, Tanrının bağırmasını ise gök gürültüsü olarak adlandırır. Ay ve güneş tutulmasının, büyücülerin onları kendi ışıkları ile kapatmasıyla gerçekleştiğine inanırlar. Cenaze törenleri de ilginçtir; Ölüyü yıkadıktan sonra ona giysilerini giydirebilirler, yüzünü bir örtü ile kapatırlar. Eğer kış mevsimi ise o hâlde kışlık elbiselerini giydirebilirler, şapkasını ve eline de tek parmaklı bir eldiven giydirebilirler. Tabutun içine bir yatak ve yastık koyarlar. Mezarın tabanını akağaç kabuğu ile kapatırlar. Minusin Tatarları da, aynı Karagaslar ve Uranhaylar gibi ölümden sonraki hayatın bu hayatın devamı olarak süreceğine inanırlar. Bunun için de, tabuta ölünün sağ eline bir torba ya da kap içinde yiyecek, tütün ve tütün çubuğu, para sol eline ise bir şişe votka ayak ucuna da atının eğerini, kementini ve diğer eşyalarını koyarlar.¹² Ölünün yakınları 7 gün süresince kesilen sığırların ne ciğerlerini ne yüreklerini yerler ne de o hayvanların kemiklerini kırarlar, çünkü bütün bunlar Erlık-han'a ulaşması ve orada daha ön-

b. Yenisey kasabaları, Stepanov, II. bölüm, st. Petersburg 1885.

12 Tabutun içine veya yanına yiyecek, içecek, para ve diğer bazı eşyaları koyma geleneği diğer birçok kabilelerde de mevcuttur. Çeremişlerde, Mordvılarda, Votyaklarda, Permyaklarda, Meşeryaklarda, Teptarlarda, Çuvaşlarda, Loparlarda, Ostyaklarda, Yakutlarda, Tunguslarda ve Koryaklarda. a. Rusya halkları "Tabiat ve İnsanlar" dergisi St. Petersburg 1878. b. Çeremişlerin ölüm sonrası inançları. S.K. Kuznetsov. Kazan 1884. c. Votyakların Töreleri, İnançları ve Halk Edebiyatı Eserleri, Derleyen B. Gavrilov, Mazan, 1880. d. Das Türkenvolk. VON H. Wambrey. Leipzig 1885.

ceden ölen ataları ve kardeşleriyle mutlulukla karşılaşmasında ölen kişiye yardım edeceğini düşünürler. Minusin Tatarları yer altı dünyasında aynı bu dünyada olduğu gibi kendi ayı, güneşi olduğuna fakat bu dünyadaki kadar parlak olmadığına inanırlar. Oradakiler kocaman boynuzları ve uzun tüyleriyle mavi ve siyah öktüz suretindeki şamanlar nadiren yeryüzünde belirirler. Şamanlar kendi ayinleri (Kamlaniya) sırasında gökte, yerde ve yer altında olurlar; önceden ölmüş olan meslektaşları ile (şamanlarla) görüşürler ve hastalıkların iyileştirilmesi yönünde direktifler alırlar.

Bilinen bir tür hastalığa yakalanmamak için, Minusin Tatarları hastalığa sebep olabilecek ve öldürülebilecek ruhlara at kurban ederler. Bu ruhlara at sunma geleneği aynı Karagaslardaki, Uranhaylardaki ve diğer Şamanist kuzey kabilelerinde de bilinmektedir. Kurban edilen atın kuyruğuna ve yelesine biri beyaz diğeri mavi olmak üzere 2'şer tane bez bağlarlar. Bu ata ancak atın sahibi binebilir. Kadınlar bu ata ne binebilirler ne de yaklaşabilirler. Eğer başka bir kimse binerse, o kişi hastalığa yakalanır ve ölür. Her at renginin bir koruyucu ruhu vardır. Örneğin al donlu atların koruyucusu ateşin ruhudur. Ona ailenin baş ve göz hastalıklarından kurtulması için 3-7 yılda bir boz kısrak kurban ederler. Şamanlar derler ki "Ateşin ruhu, 60 tane beliği ve 40 tane dişi olan; sürekli boz kısrak üzerinde seyahat eden, altın yaprakları olan akağacın gölgesinde dinlenen ve Yenisey'in yukarı yöresinde yaşayan bir bakiredir." Kara yağız kahverengi atların koruyucusu ise dağın ruhudur. Onun kurbanı ise siyah yanaklı beyaz bir koyundur. Dağ ruhu her türlü hastalıklara şifa verir. Bazen bu ruh atın yelesini dolaştırır ve bu atın kurban edilmesi gerektiğini gösterir. Şamanlar dağ ruhuna ırmağın, denizlerin ve göllerin buharının yiyecek olduğunu; onun sarayının kapılarının altından olduğunu ve kendisinin kara yağız ve kahverengi atlarla seyahat ettiğini söylerler. Siyah su samuru ona kamçılık görevi yapar. Dağ ruhuna kurban, genelde kurban edilme esnasında özel olarak önünde durduğu akağacın önünde dağda verilir. Şamanlar dağ ruhuna bu kurbanları hayatın devam etmesi ve göçün dağılması için verdiklerini söylerler. Kıratların koruyucusu ise suyun ruhudur. Ona da 7-10 yılda bir at kurban verirler. Kimsenin boğulmaması ve nehir geçidinin daima selâmetli olması için kurban verirler. Şamanlar, su ruhunun Ye-

nisey'in ve Abakan'ın dibinde yaşadığını, kırmızı bir çuha gibi yumuşak bir yaktakta uyduğunu, çuhaya benzeyen bir şapkası olduğunu söylerler.¹³ Nebatın ve ekinlerin koruyucusuna ise gök rengi at kurban verilir. Bu gök rengi atın kurban verilmesi insanı baş hastalıklarından korur. Diğer renkteki atların koruyucuları ise değişik yerlerde yaşarlar ve yeryüzünde uçarlar. Boz atların kurban verilmeleri ise insanı karın ve göğüs altı hastalıklardan korur. Bu atların kurban edilmeleri 9 yılda bir olmaktadır. Renkli kuyruklu ve yeleli sarımtırak atların kurban verilmeleri sonunda ise insanı romatizmadan korunur. Doru atların kurban edilmeleri sonucunda ise insan her türlü göğüs hastalıklarına ve vereme karşı korunur. Koyunların ve ineklerin de onları donmaktan, boğulmaktan ve fena hastalıklardan koruyan koruyucu ruhları vardır. Çadırın kapısının ise savunucusu diye adlandırdıkları bir ayıdır. Ona da kurban olarak; kuşkirazı, karınca ve çekirge verirler. Şamanlar ibadetlerinde Bulgur, kuşkirazı ve yemişlerle beslenen dede, yardım et bana senin leziz yiyeceklerin bitmez tükenmez karıncalardır, senin yurdun, yüksek gür ormanlarla kaplı dağlardır; çadırımı görünmez düşmanlarımdan koru" diyerek ayıya yönelirler. Şamanlar kendi dualarını Yambik¹⁴ şiirler okuyarak yaparlar ve her şiirden sonra 4-16 defaya kadar tet çalarlar. Tetlerin dış yüzlerinde üç çizgi ile yer yüzünü, yıldızlar ötesi yüksek dünyayı ve aşağı yer altı dünyasını ifade eden evreni tasvir ederler; üst kısımda haç görünümünde 7 tane kırmızı ve 7 tane siyah yıldız çizerler; ondan sonra ay, güneş, 2 gök parıltısı, sabah ve akşamı; uzun uçuşlar esnasında şamanların altında dinlendikleri 2 akağaç; (bazen altına) şamanın ispiyonu olan guguk kuşu; öksürüğü iyileştiren 2 tane karakuş; öğretmen - şaman; aldonlu bir at üzerinde şamanın ayakçısı ve göz hastalıklarını iyileştiren 2 tane beyaz kuş figürleri çizerler. Aşağıya ise; 7 kara at üzerinde 7 tane kara adam, ki bunlar sıtma hastalığını iyileştirirler, kahverengi atların koruyucuları ve dağ ruhunun kızları olan 7 tane sarı kız, yolculuğu esnasında şamanı çeşitli hizmetlerle görevli olan 3 tane kara adam figürü, uyku esnasında şamanı bekleyen köpek ve şamanı koruyan kurt figürleri, çadırın girişini koruyan ayı, el ve ayak hastalıklarını iyileştiren 2 tane büyük kara

13 Su, dağ ve ev ruhları inancı, eski devirlerde bütün Şamanist Tatar kabilelerine de hastır. Kazak - Kırgızları su ruhunu "Ubbe" diye adlandırdılar. M. Miropiyev.

14 Yambik: Karışık hece ölçüsüyle yazılan şiirdir. Hecenin biri vurgulu öteki vurgusuzdur.

kurbağası, arsız çıbanları iyileştiren büyük balık, göğüs hastalıklarını iyileştiren turna balığı, ayak hastalıklarını iyileştiren yılan figürü, şamanın atını gözetleyen dağ keçisi, şamanın atına yem bulunabilecek yerleri gösteren boynuzlu mus, aynı turna balığı gibi göğüs hastalıklarına şifa veren 2 tane kertenkele, şamanları müşterilerinin hayatları ve ölümleri hakkında bilgilendiren kara bir at üstünde kara bir adam, kızıl bir atın üstünde kızıl bir adam, aldonlu atların koruyucusu baş ve göz hastalıklarını tedavi eden figürler çizerler. Kara kurbağası ve yılan figürünün altında kuyruklu ve yelesi sarımtırak atların hamisinin figürünün turna balığı figürü altında doru atların hamisinin figürü, kırmızı adam figürünün altında ise aile ocağının koruyucusu ateşin ruhunun figürleri çizilir. Ben bu Şaman teflerindeki figürlere ben Minusin Tatarlarından başka ne Karagaslarda ne de Uranhaylarda rastladım.¹⁵

Bu arada Çinlilerde tavşana saygı gösteren ve koruyucuları olarak kabul eden bir kabile olduğunu öğrendim. Bu koyun kadınları, tavşan derisi olan eve gelin gitmezler. Şamanlar akşamdan sabaha kadar sadece bir tütün çubuğu içecek kadar ya da bir bardak su içmek için dinlenerek ibadet ederler. Onlara tütün ve su veren kişiye "Kara başın aklaşincaya, beyaz dişlerin sararincaya kadar yaşa; güneşle aydınlanan çadırın gümüşle bezensin, suyun ve ocağın çoğalsın, yılkin ve sürülerinin sayısı artsın" derler.

Uranhayların hepsi de Şamanisttirler, hatta kendi topraklarında Budist tapınağı olmasına rağmen. Uranhayları tıbbî yardım için nadiren lâmalara başvururlar, çünkü lâmalar onları ağır şekilde haraca keserler. Uranhaylar ölümlerini toprağa gömmezler, onları lâmaların gösterdikleri yüksek yerlere bırakırlar, Uranhaylar lâma için kumaşlar ve ev yapımı votka alarak lâmayı ziyarete Kumirna'ya (Kumirna: doğu kabilelerinde Hristiyanlığa kadar var olmuş putperest bir tapınak) giderler. Şamanlar ise ömürleri boyunca Kumirna'ya gitmezler. Uranhaylar Budist ayinlerine karşı saygısızca davranırlar ve ayinler esnasında sesli sesli konuşurlar, tütün içerler, gülüşürler. Uranhaylar Budist bayramlardan sadece "Maydır - Ergir" i yani ekinin ve ürünlerin koruyucusu olan Madar'ı kutlarlar.

15 F. I. Stralenberg bu teflerdeki figürlere, büyük bir çoğunluğu İslâmiyeti kabul etmiş olmalarına rağmen Barabun Tatarlarında da rastlamıştır. St. Petersburg 1891. Rusya arkeoloji verileri.

Helinler yani Lâmalar şamanın ruhunun hiçbir yere kabul edilmediğini; ne cenete ne de cehenneme, sürekli olarak sığınacak bir yer bulamadıklarını söylerler. Uranhaylar buna inanmazlar ve şamanlara derin bir hürmet ve saygı gösterirler. Şamanlar dualarında dağların, kayaların, ormanların, ırmakların ve ateşin koruyucuları ruhlara yönelirler. Şamanlar ayıyı insanların atası sayarlar, toprağın suyun efendisi ve zayıfların koruyucusu olduğuna inandıkları için Uranhaylar ayıya özel bir saygı gösterirler. Bu efsaneye göre ayı ilk önce insan imiş ve çok fazla votka içtiği için ayıya dönüşüvermiş, çünkü çok votka içmesi nedeniyle faaliyetsiz kalmış. Başka bir efsaneye göre de kadim zamanlarda iki tane insan varmış. Kadın ve erkek. Bunlar kürklerini ters giyerek ve "Erlik" (Şeytan) olmayı dileyerek birbirlerini yalamaya başlamışlar. Bunun için Erlik onları ayıya dönüştürmüştü ve onları yeryüzüne -insanlara- kovmuş. Uranhaylar ayı eti ve Tatlısu Gelinciği de (LOTA balığı) yemezler, çünkü su balığını da ayı gibi insan sayarlar. Efsaneye göre tatlı su balığı insanmış, eski devirlerde tütün içen bir kadın varmış ve bir defasında kocasına çok öfkelenmiş ve ağzında tütün çubuğu olduğu hâlde suya atlayıvermiş. İfrit onu kucağına almış ve onu tatlısu gelinciğine dönüştürmüştü. Uranhayların büyük çoğunluğu diğer balıkları da yemezler, çünkü onları su ruhunun halkı sayarlar. Tatlı su balığı ilaç yapımında kullanılır. Ayı, Kurt, Köpek ve Tatlısu gelinciği gibi hayvanlar Uranhayların yemin düsturlarına girer. Yemin etmiş bir kişi ayının, kurdun, köpeğin başını, bıçağın keskin tarafını ve okun iğneciğini yalaması için zorlanır. Kim yalan ant içerse o kişi hiçbir zaman hayvan avlamaya muvaffak olamaz. Uranhay şamanları sürekli olarak insanlara zarar veren kötü ruhlardan en çok Aza, Albıs ve Çulbus'tan söz ederler. İnsanı aldatabilmek için Aza insan suretinde, tilki suretinde bazen de kasırga şeklinde gözükmüş. O, kasırga suretinde iken şamanlık geleneklerinin yapılmadığı çadıra girer. Eğer kasırgaya 2-3 defa tükürülürse o hâlde Aza zarara ve ziyana yol açmaz. Albıs ise önceleri kocaya varmayı arzulamayan bir kız imiş. Bu ruh sadece erkeklere zarar verir ve kumlu yerlerde yaşar. Çulbus sadece insanlara değil hayvanlara da zarar verirmiş. Şamanlar Çulbusun bakırdan bir burnu ve alınının ortasında tek bir gözü olduğunu söylerler. Çulbus, dağlarda ve mağaralarda yaşamış. Uranhayların inanışlarına göre gökyüzü 18 kattan oluş-

maktadır ve 18. katta Maydır - Purhan yani yerlerin hâkimi yaşar ve oradan yer-yüzünü gözetlemiştir. Ondandır daha aşağıda 7. katta büyük bir Ejderha yaşamış ve bu Ejderha homurtusuyla gökgürültüsünü, kuyruğu ile yaptığı darbelerle de şimşegi meydana getirmiştir. Bu Ejderha inancının Moğollar vasıtasıyla Çinlilerden geçmesi kesindir. Halk yaratıcılığının örnekleri ise ilginçtir, Uranhayların topraklarında ticaret yapan Rus tacirlerin işleri hakkında şiirler ve bilmece mevcuttur. Örneğin bir bilmece olarak bir yıl şöyle çözümlenir: Bir kavak ağacında 12 dal ve 360 tane yaprak vardır. Başka bir örnek: 32 tane bembeyaz at bir ipte dururlar ve onların ortalarında sarı bir tay direkte bağlıdır, bunun cevabı da dişler ve dildir.

Minusin Tatarlarından şaman ibadetleri dışında rüya tabirleri, atasözleri, bilmece, masallar ve efsaneler derledim. Örneğin "Kimin bacanağı ve kimin kalbi olmaz? Cevap: Köpeğin bacanağı, hâkimin kalbi olmaz." Rüya tabirleri ise: Rüyada ayı görmek, büyük bir memur gelecek demektir, rüyada Rus görmek, sıtma hastalığına yakalanacak, yılan, kertenkele, kurbağa ve turnabalığı görmekse su ve dağ ruhlarından kötülükler gelecek demektir. (Karg kabilesinde) Eğer biri rüyada Rus votkası içerde o hâlde o kişi ölecek demektir. (Beltir kabilesinde) Bilmecelerden ise; Bir göl kenarında ördekler oturur (kirpikler), 30 tane beyaz at ortasında bir tane kula at koşar (dil ve dişler), aynı dağın kenarında birbirleriyle görüşemeyen kardeşler (kulaklar) bir kementle üç delikanlı kuşatılmış (sehpa), eğer ayaklarım olsa göğe ulaşırdım, eğer kollarım olsaydı çapulcu yakalardım (Yol). Masallardan birçoğu ise Rus masallarıyla benzerlikler gösterirler. Örneğin Ateş bahadırın kılıcıyla kesilmiş kocakafa hakkındaki masal Rus masalı "Yeruslan Lazareviç"e benzemektedir. Efsanelerden ise Kaçints Tatarlarının kainatın yaratılışı efsanesi dikkate değerdir.

Kuzeydoğu Avya'ya yaptığım bu 4 yıllık seyahatimin ilmî sonuçlarının bu kısa tasvirini yaparak bana bu seyahatim esnasında yardımcı olan bütün şahıslara teşekkür etmeyi bir görev sayıyorum. Bu 2 yıllık Çin'e ve 2 yıllık da Sibirya'ya seyahatim esnasında hoş olmayan bir vak'a zuhur etmediği için bu seyahatimden en hoş izlenimlerimi ifade ediyorum.

ÇEV. ATILLA BAĞCI